

Lukács László

A karácsonyfa elterjedése Európában és Magyarországon

Napjainkban a karácsony fénypontja Európa nagy részén és világszerte az európai kultúrától befolyásolt földrészeken is a karácsonyfa, bár mai formájában alig több mint kétszáz éves múltra tekinthet vissza. Kialakulásának bölcsője a 16-17. századi Elzász és Baden, a Rajna felső szakaszának vidéke. Közvetlen előzményére, a téli, karácsonyi májusrára utaló legkorábbi adatokat itt találták meg a német néprajzkutatók. A 16. századi Elzász erdészei számára kiadott utasításokból megtudjuk, hogy városi polgárok, céhtagok az erdőkben karácsonyi májusrákat vágtek. Egy polgár legfeljebb egy fát vághatott, s az sem lehetett 8 lábnál, azaz két és fél méternél magasabb. Egy 1555-ben keletkezett erdővédelmi törvény megtiltotta a karácsonyi májusrák vágását. Az elzászi Schlettstadtban a céhtagok által 1600 körül a céhházban felállított karácsonyi májusrák már közelebről ismerjük: almával, ostyával díszítették, amit vízkeresztkor a gyerekek lerázhattak róla. Straßburgból egy 1605-ben keletkezett útleírás már a szobákban felállított fenyőfákról tudósít, amelyeket színes papírrózsákkal, almával, ostyával, cukorral díszítettek. A gyertyás karácsonyfát elsőként Lisolette pfalzi grófnő említette 1708-ban írt levelében, amely gyermekkorának színhelyére, a heidelbergi palotára, az 1660-as évekre vonatkozik. A Rajna felső vidékéről a 18. század folyamán a közép- és észak-német területek lakói is átvették a karácsonyfa-állítás szokását. A szászországi Zittauból 1737-ből arról értesülünk, hogy annyi feldíszített, gyertyás karácsonyfát állítanak, ahány megajándékozott személy van a családban. Az ajándékokat a karácsonyfák alá helyezték. Goethe még diákkorában, 1765-ben, Lipcsében ismerkedett meg a karácsonyfával, amelynek a német nyelvterületen való gyors elterjedésében *Werther szerelme és halála* című, 1774-ben megjelent levélregényének is nagy szerepe volt. Goethe Európa-szerte népszerűvé vált művében gyertyával, cukorkával és almával feldíszített karácsonyfáról írt.

Berlinben az első karácsonyfákat báró Wilhelm von Humboldt nyelvész, a Berlieni Egyetem alapítójának házában állították 1815-ben. Berlinben és a német nyelvterület számos más vidékén is a karácsonyfa a 19. század utolsó harmadáig kiszorította a korábban kedvelt karácsonyi piramist. Agathe Nalli-Rutenberg a régi Berlinről szóló könyvében 1912-ben így emlékezett vissza erre a gyerekkorában lejátszódó folyamatra: "Abban az időben, Berlinben a gyerekeknek karácsonyra friss fenyőfa helyett gyakran egy úgynevezett piramist állítottak fel, amit egyik karácsonyról a másikra megőrizhettek. Ez egy tarka papírral és aranyfíttel borított faállvány volt; de a mi házunkban karácsonyra mindig egy valódi, frissen illatozó erdei fa jelent meg, még hozzá mesés nagyságú. Egészen a mennyezetig kellett érni, különben a szemünk-

ben nem lett volna valódi értéke.” Heinrich Heine *Atta Troll* című költeményéhez 1846 decemberében, párizsi száműzetése idején írt előszavában a németországi karácsony jellemzőjeként említette a gyertyás karácsonyfát.

Bécsben az első karácsonyfát a Berlinből idekerült Arnstein bankárcsalád házában állították, 1814-ben. A császárvárosban akkor még különösnek számító eseményről a metternichi rendőrség bizalmas jelentéséből értesülünk. Fontos szerepet játszott a karácsonyfa bécsi meggyökereztetésében egy német hercegnő, Henriette von Nassau-Weilburg, Károly főherceg, az asperni győző felesége, aki 1816-ban állított először karácsonyfát kislánya számára. A Habsburg főhercegné kezdeményezése a bécsi arisztokrata és művészkörökben már a következő év karácsonyán követőkre talált, de a karácsonyfa teljes bécsi győzelme az 1830 és 1840 közötti évtizedben következett be: 1842-ben azt írta a drezdai esti újság, hogy a karácsonyfa a legszegényebb bécsi családoknál sem hiányozhat. Ferenc József 1860-ban a Bécs melletti Laxenburgból még a távoli Madeira szigetére is küldött karácsonyfát, a magát ott gyógykezeltető Erzsébet királynénak.

Budán és Pesten az első karácsonyfákat az erős német és osztrák rokoni kapcsolatokkal rendelkező arisztokrata családokban állították az 1820-as évek végén. A karácsonyfa-állítás divatját a martonvásári grófnő, Brunszvik Teréz hozta Bécsből Budára: 1828-ban már karácsonyfát állított az általa alapított krisztinavárosi első kiseddóvó intézetben. Báró Podmaniczky Frigyes a *Budapesti Hírlap* 1884-es karácsonyi számában közzétett visszaemlékezésében, valamint 1887-ben kiadott naplójában is azt állítja, hogy a karácsonyfát drezdai születésű édesanyja, gróf Noszticz-Jäckendorf Elza, egy szász királyi miniszter lánya honosította meg Pesten 1828-ban. Podmaniczky Frigyes szép visszaemlékezéséből képet alkothatunk egy reformkori pesti arisztokrata család karácsonyestjéről: “Elérkezvén karácsony napja, hat órakor háromszoros csengetés hirdette a mi karácsonyfánk megérkeztét. Ekkor megnyílt atyánk nappali terme s mi gyermekek – öten voltunk – egy szoba közepén elhelyezett nagy asztalon, mindegyikünk külön megtalálta karácsonyfáját s az a körül csoportosított különféle ajándékokat. Még most is előttem lebeg e szeretetteljes kép, az apánk komoly, áhítatos magatartása, az anyánk jóságos tekintete, a repeső öröm a gyermekarcokon, melyeknek pírján megtört a viaszgyertyák halvány fénye. Az est azzal telt el, hogy mindegyikünk apróra megvizsgálta a nyert ajándékokat s mindegyikünk külön forró, hálás kézcsókkal megköszöné azokat a boldog szülőknek. Szüleinktől néhány tanácsot és intelmet kellett meghallgatnunk. Az akkor hallott szavak mélyen vésődtek lelkünkben, s egész éven, mint intó jobb lebegett előttünk. A karácsonynak mai formák szerint való megünneplését, vagy helyesebben magát a karácsonyfát édesanyám honosította meg hazánkban...” Vay Sándor ezzel szemben a *Jövendő* című folyóiratban, 1905-ben ezt állítja: “A Christbaum (karácsonyfa) divatját József nádor harmadik felesége, Mária Dorottya hozta be nálunk.” Mária Dorottya württembergi hercegnő volt, tehát a karácsonyfa elzászi, badeni törzsterületének szomszédságából került Budára 1819-ben.

A karácsonyfa első említésére a magyar irodalomban elég későn bukkanunk. Ugyan báró Eötvös József Ercsiben, 1835-ben írt irodalmi tanulmányában a XIV. Lajos-kori francia irodalomról azt írta, hogy az nem erős tölgyhöz, hanem "inkább ama fácskához hasonlatos, melyre karácsonykor gyermekeknek ajándékokat aggatnak". Egy kilenc évvel későbbi, Petőfi Sándor, Csapó Etelka, Vörösmarty Mihály, Bajza József, Erdélyi János, Kuthy Lajos és Kazinczy Gábor társaságában töltött karácsony estéről említette a karácsonyfát a vendéglátó háziasszony, Vachott Sándorné, Csapó Mária *Rajzok a múltból* című emlékirataiban: "...kénytelen valék a társaságot egy időre elhagyni, részint mivel az esteli feladását kellene sürgetnem, részint, hogy szép ünnepelesen bemutassam az est fénypontját a karácsonyfát... A karácsonyfa bemutatása az estelizést megelőzve történt; – nagy éljenzések fogadták a fát, melyen a gyertyácskáktól megvilágítva, minden jelenlévő számára tündöklött egy-egy parányi ajándék. Kugler cukrász gyártmányai..." Első szépirodalmi említésével Jókai Mór *A koldusgyermek* című karácsonyi elbeszélésében találkozunk 1854-ben a *Vasárnapi Ujság* hasábjain: "Annyi ablak ki volt világítva az utcákon, fényes hintók robogtak alá s fel; ragyogó boltablakokban fenyőfák voltak kitéve, égő viaszgyertyákkal, cukoranyagalkákkal, picike bölcsökkel, azokban aludt a kis Jézus..."

Bár a német származású gróf Leiningen-Westerburg Károly a délvidéki harcokból 1847. december 7-én kelt levelében azt írta magyar feleségének, hogy lánya: "a kis Liza remélhetőleg jó és szép karácsonyfát érdemel", Magyarországon a karácsonyfa nagyobb mértékben csak az 1848-49-es szabadságharc után kezdett meghonosodni. Korábban még a vidéki birtokain élő magyar arisztokrata családoknál is hiányzott. Báró Splény Béla Pest megyei, pátyi földbirtokos 1877-ben keletkezett emlékirataiban a reformkor kezdetéről, az 1824/25. év fordulójáról jegyezte fel: "A most divatozó karácsonyfák akkor még nem váltak szokássá..."

Három évtized múltán, az 1850-es évek második felében Madách Imre alsószetregovai (Nógrád megye) kastélyában már állítottak karácsonyfát, ahogy azt a költő unoka-öccse, Balogh Károly visszaemlékezéseiben olvashatjuk: "Az ebéd végeztével egyszerre feltáru a ebédlőnek a társalgó szobák felé nyíló szárnyas ajtaja, s tündér fényében ragyog, csillog egy óriási karácsonyfa a szomszéd szobában, mely már napok óta el volt zárva előttünk. A szép és gazdag lombú fenyőnek feldíszítése főleg Imre nagybátyámnak s nővéremnek a műve volt. Megvolt a nagy szenzáció, megvolt az öröm, megvolt a boldogság."

A karácsonyfa magyarországi megismertetésében, elterjesztésében az 1849-es emigráció is szerepet játszott. Emigránsaink Németországban, Belgiumban, Franciaországban kaptak menedéket, ahol megismerkedtek az itt már korábban meggyökeresedett karácsonyfa-állítás szokásával. Báró Jósika Miklós írta 1857-ben Brüsszelből Fejérvári Miklósnak a tengerentúlra, hogy karácsonykor nagyon jól szórakoztak, karácsonyfát is állítottak. Hazatérve, az 1857-es amnesztia után, az emigráció tagjai itthon is állítottak karácsonyfát.

A fővárosban és a dunántúli városokban aránylag gyorsan, falun jóval lassabban terjedt. Az 1860-as években már rendszeresen nagy fenyőfavasárokat rendeztek a régi

pesti városháza előtti téren. A magyar falvakban a 19. század utolsó harmadában még főként csak a protestáns papok, a tanítók, a jegyzők, az uradalmi alkalmazottak családjainál jelent meg a karácsonyfa. A polgárság körében a 19. század második felében az ifjúsági irodalom és a képes újságok írói és rajzolói népszerűsítették a karácsonyfa-állítás szokását. Nagy szerepük volt a karácsonyfa megismertetésében az újságok karácsonyi mellékleteinek és a karácsonyra küldött képes levelezőlapoknak is. A Székesfehérvár melletti Sárkeresztesen az 1880-as években a református lelkipásztor és író, Babay Kálmán családjánál állítottak először karácsonyfát, a falu lakosságánál csak az első világháború után lett általános.

A gödöllői királyi kastélyban felállított karácsonyfáról a *Mulattató* 1875. évi újévi számában Mikszáth Kálmán tudósított: "A kis Mária Valéria királykisasszony gazdag karácsonyfát állíttatott fel Gödöllőn; aztán összehívatta az egész falu gyermekeit, s ő maga osztotta ki az örömben úszó szegény parasztgyermekek közt. És csak miután előbb a szegények öröméhez járult, vezetettet be őfelsége a királyné belső szobájába, hol viszont mamája számára állított fel gazdag karácsonyfát." Gyakran az uradalmi cselédek vagy gyermekeik is karácsonyi ajándékot kaptak a földbirtokostól. A karácsonyfát így a kastélyban dolgozó személyzet, de az uradalmi cselédség is megismerhette. Népszerű vadászírónk, Széchenyi Zsigmond így örökítette meg az első világháború előtti uradalmi karácsonyt a Székesfehérvárral szomszédos grófi birtokról, Sárpentele pusztáról:

"Hogy az ajándékokat a Kisjézus hozza – ezt tán még elhitették velem ideig-óráig. Hanem azt, hogy a karácsonyfát is ő hozná – azt bizony sohasem! Hogy is hitethették volna, mikor azt minden istenadta karácsonykor mi hoztuk az erdőről – apámmal ketten! Havas karácsonykor szánon hoztuk, különben kocsin.

Így hát huszonharmadikán befogatott, vitt magával baltát-fűrész, kihajtott az erdőre. Nem is egy fát hoztunk olyankor, hanem rendszerint négyet. Az iskolás gyerekekét, a magunkét, az "Öreg"-ét meg a nagymamáét. Nagyság szerint sorolom fel őket. Az iskolás gyerekeké volt a legnagyobb, hiszen az a kocsiszínbe, a Sárpentelelén fellelhető legtágasabb helyiségbe került, annak plafonja, pedig magasabb volt az ebédlőénél. Nagyanyámnak viszont, aki a kert túlsó végén épült "Kislak"-ban székelt, jóval kisebb karácsonyfa kellett.

Huszonnegyedikén már reggeltől kezdve a kocsiszínben foglalatostoktunk. Akkorra kiürítették, kitolták belőle a különféle hintókat-kocsikat-kordékat, egymás tetejére állított szánokat, helyettük hosszú asztalokat sorakoztattak a falak mellé, köröskörül. Középre pedig a nagy karácsonyfát állították.

Azt díszítettük. Létrára kapaszkodva aggattuk rá a szokásos miegymást, még a legnehezebben elérhető ágvégre is csíptettünk gyertyatartót. Aztán nagy szakajtóvékában hordtuk be az iskolás gyerekeknek szánt ajándékot. Mindenkinek jutott meleg ruha, vastag kesztyű, játékszer meg irdatlan nagy dióskalács. Az asztalokon szép sorjába teregettük a fényes papírba takart csomagokat. Mindegyikre gondosan készült névcédulát tűztünk..."

A karácsonyfa megismertetésében, elterjesztésében nagy szerepük volt a főváros-

ban és a városokban polgárcsaládoknál szolgáló, majd férjhezmenetelük után a falujukba visszatérő cselédlányoknak is. Végül hazai elterjesztésében az árvaházak, óvodák, gyermekkórházak, kórházak is szerepet játszottak, ahol már a 19. század második felében rendszeresen állítottak karácsonyfát a gyermekek, betegek számára. Egy fénykép tanúsága szerint az 1930-as években a balassagyarmati kórház sebészeti osztályán is díszítettek karácsonyfát a betegek, az ünnep napjaiban az ágyak mellett szolgálatot teljesítő személyzet számára.

Megjelent a karácsonyfa a templomokban is. Kiskunfélegyházán Móra Ferenc gyermekkorában állítottak első alkalommal karácsonyfát a katolikus templomban. Az író *Szép karácsony szép zöld fája...* című önéletrajzi elbeszélésében így emlékezett vissza erre a nagy eseményre: “Nyolcéves voltam, a harmadik elemibe jártam, és először léptem a közszereplés terére. A közszereplés tere az öregtemplomunk volt. Úri divatot kezdtek a városunkban, karácsonyfát állítottak fel a szentélyben az oltár mellett, s kerestek valami alkalmas kis rongyost, aki a mennyei fenyőt felköszöntse.” Itt szavalta el Móra tanítójának alkalmi versét, amelynek első két sorára még felnőtt korában is emlékezett: “Szép karácsony szép zöld fája, / Mondsza csak, honnan jövel?”

Alföldi terjedéséről a Békés megyei tanyákon, uradalmi majorokban, gyermekkori emlékeit felidézve, ezt írta nekem Debrecenből 1990. január 26-án kelt levelében Gunda Béla néprajzprofesszorom: “Karácsonyfa: Nagyszénás környékén a pusztákon, de a tanyákon is a század elején fenyőfácskát vagy valamilyen száraz ágat vitt be karácsony este a gazda, a fára burgonya s más hasonlók voltak ráakasztva. Volt, hogy a gazda csak a pipáját és a dohányzacskóját akasztotta a “karácsonyfára”, s beköszönt, boldog ünnepeket kívánt. Ez utóbbi különösen erős emlékem, mert valamelyik anyai rokonomnál történt. Adatok: nagyszénási tanyák, Gáspártelek, Nagymajor, Csucs majorok.”

Magyar katonáink a császári és királyi közös ezredekben osztrák katonatársaikról is megismerhették a karácsonyfát. Hozzájárult népszerűsítéséhez az első világháború, ahol sok esetben osztrák és német katonákkal együtt teljesítettek frontszolgálatot. Viski Károly írta a *Magyar Nyelvőrben* 1919-ben: “A német ember – így mutatják képes újságjai – még a lövészárokból is gyűjt két-három araszos karácsonyfát; a magyar paraszt tudtommal sehol.” Az első világháború előtt Fejér megyében számos községben a nép nem állított karácsonyfát. Lévy Lajos *A sárkeresztúri református egyház múltja és jelene* című, 1890-ben kiadott könyvében megemlíti: “A karácsonyfa, itt még ismeretlen. De a kántálás, lövöldözés, csöngőzörgetés még mindig szokás és kedvelt dolog.” Kovács Imre református lelkész írta a seregélyesi karácsonyi népszokásokról készített néprajzi pályamunkájában: “Nálunk a karácsonyfa nem volt szokásban. Így a díszítés, gyertyagyújtás, csillagszóró sem. Néhány ‘úri’ háznál, meg néhány katolikus háznál igen. A katolikus családok tagjai ugyanis a grófi kastélykert fenyőiről, így vagy úgy, szereztek legalább egy-egy fenyőgallyat. Mi (reformátusok) nem szerezhettünk, de nem is volt ilyen igényünk.”

Hasonló eredményre jutott a karácsonyfával kapcsolatban a Zempléni-hegység terü-

letén az 1970-es években végzett helyszíni kutatása során Niedermüller Péter, ahogy azt összefoglaló tanulmányában közölte: "Karácsonyfát ma már minden házban állítanak, de régebben nem volt ennyire általános ez a szokás. Abaújalpáron a szegényebbek az első világháborúig nem állítottak karácsonyfát. A jobb módú emberek emlékezetük szerint viszont, itt mindig volt karácsonyfa. Adataim alapján úgy tűnik, hogy vidékünkön csak az első világháború után, tehát viszonylag későn vált általánossá a karácsonyfa állításának szokása. A karácsonyfát még ma is a 'második házban' állítják fel. A fát kisebb gyermekek és a lányok díszítették fel, cukorral, dióval, almával...A karácsonyfa újévig, esetleg vízkeresztig állt a szobában, utána kidobták, eltűzelték. Fonyban, amikor ebédelték a karácsonyfát még a közelmúltban is a gerendából kiálló szögére akasztották fel. Vidékünkön mindenütt emlékeztek arra az idősebb emberek, hogy régebben (60-90 évvel ezelőtt) soha sem állították a karácsonyfát, hanem mindig a sorokba, a gerendába vert szögére akasztották. Meg kell még emlétenünk egy érdekes szokást Boldogkőváraljáról. Karácsony első napján a hozzátartozók egy kis karácsonyfát vittek magukkal a temetőbe, és valamelyik közeli rokon sírjára állították."

A moldvai magyarok csak az 1950-es évek második felében ismerkedtek meg a karácsonyfával. Pusztinán (Bákó megye) az 1940-es években született gyerekek még nem kaptak karácsonyfát. Ez a karácsonyfa nélkül felnőtt generáció a gyerekei számára az 1960-70-es években már állított cukorral, almával, körtével, dióval, piskótával, nápolyival díszített fenyőfát. Az utóbbi három évtizedben már nem hiányozhat a karácsonyfa egyetlen olyan moldvai magyar házból sem, ahol gyermekeket nevelnek. Mi lehetett a téli májusfák, később a karácsonyfák felállításának és a karácsonyi ajándékozásnak eredeti célja, szerepe, lélektani háttere? Azoknak a fáknak, gallyaknak, amelyek még télen is zöldellnek, ezáltal dacolnak a növényvilág szempontjából halottnak vélt időszak pusztító hidegével, különös életerőt tulajdonít az európai néphit. Az embereknek a téli napforduló idején a maguk hasznára kell fordítani e fák életerejét. Ha az örökzöld gallyakat, fákat felakasztják vagy felállítják a házban, erős életerejük a környezetre, a ház lakóira átáramlik, bőséget, áldást eredményez, minden bajt elhárít.

A karácsonyi ajándékozás lélektani háttere az ünnep évkezdet jellegével magyarázható. Általános emberi hit szerint minden kezdésnek előremutató jelentősége van. A jó kezdet jó előjel, ezért akikkel együtt élünk vagy hozzánk közel állnak, azok számára az évkezdés idején gondoskodni igyekszünk, jelképesen az ajándékokkal is, hogy az új évben semmijük ne hiányozzon. A javaknak a kezdéskor való megnövelése az egész évi gyarapodást vonja maga után. Az európai népeknek az örökzöldek különös életerejében és a kezdeti bőség jó előjel voltában való hitét mindennél szebben fejezi ki Sebastian Brant strasburgi német író a *Bolondok hajója* című könyvében: "Akinak pedig nincsen valami új holmija és újév táján énekelni megy és zöld fenyőgallyat nem tűz ki házában, az azt hiszi, hogy nem éli végig az évet... Ugyanez az új évre: Akinak valamit nem ajándékoznak, az azt hiszi, hogy az egész év nem lesz jó..."